

## »Das ist der Rom-Weg...«

Første moderne vejkort. Udarbejdet af mercatorprojektionens pioner  
Erhard Etzlaub.

Af Ib Køjlbø

### Abstract

*During the collation of the incunabula in the library of Haderslev Cathedral School it was found that, in the copy of Johann Reger's Ptolemæus edition, Ulm 1486, belonging to this school a map by Erhard Etzlaub had been pasted in, »Das ist der Rom-Weg von meylen zu meylen mit puncten verzeychnet von eyner stat zu der andern durch deutzsche lantl.« (1492–1500). This map – a very well-preserved coloured copy – has now been incorporated in the map collection of the Royal Library, Copenhagen. The following article is partly a description of »Das ist der Rom-Weg...«, partly an account of Etzlaub's importance for the history of cartography.*

Under kollationeringen af inkunablerne i *Haderslev Katedralskoles* bibliotek konstateredes et indklæbet kort af *Erhard Etzlaub* i *Johann Regers Ptolemæusudgave*, Ulm 1486, nemlig det berømte: »Das ist der Rom-Weg von meylen zu meylen mit puncten verzeychnet von eyner stat zu der andern durch deutzsche lantl.« Dette velbevarede, kolorerede træsnit (ca. 29 × 40 cm) (1) er nu, takket være skoleledelsens forståelse af kortets kartografihistoriske betydning, indlemmet i kortsamlingen på *Det kongelige Bibliotek*.

Kortet er udateret og usigneret; det krævede et omfattende forskningsarbejde at finde frem til ophavsmanden — *Etzlaub*. Første gang man i nyere tid støder på dennes navn i litteraturen er i 1883, da *A. Breusing* (2) omtaler ham som kartograf fra begyndelsen af det 16. århundrede. Men det er den tyske geograf *August Wolfenhauer*, som har den egentlige ære for »opdagelsen« af *E. Etzlaub*, idet han gennem sine skrifter (se litteraturliste), — baseret på vidtgående studier — redegør for hans liv og kartografiske virke. *Etzlaub* må være født omkring 1460, i hvert fald er han indskrevet i

Nürnbergers »Bürger- und Meisterbuch« i året 1484. Det vides, at han fremstillede hine berømte »Horologiae«, små rejsesolure, som for at lette orienteringen var forsynet med en magnetnål. Derfor benævnes de noget misvisende for solkompasser. I Etzlaubs samtid nød disse instrumenter fra Nürnberg stor bevågenhed i mange europæiske lande – ikke mindst de der udgik fra Etzlaubs værksted. Hans tilknytning til dette arbejde afspejler sig på hans Tysklandskort, hvor på der er indsat en tegning af et solkompas, hvilket ydermere giver hans kort et karakteristisk præg. Etzlaub hørte som kompassmager til håndværkerstanden, men var også regne- og skrivemester; sådanne var ikke akademisk uddannede lærere, som tit underviste på privatskolerne. Etzlaubs legender og størstedelen af stednavnene er forfattet på tysk og ikke på akademikersproget latin. Af sine medborgere var han endvidere kendt som astronom, således er der fundet en kalender, som dokumenterer hans interesse for astronomien; denne er i øvrigt udgivet i Etzlaubs dødsår 1532, fra teksten citeres: »Almanach Erhardi Etzlaub/burger zu Nurnberg/d'freyen Kunst vn ertzney liebhaber« og »Gedrückt zu Nürnberg durch Jobst Gutknecht«. Foruden at virke som skrive- og regnemester, kompassmager, kartograf og astronom vides det også, at han i sine sidste leveår beskæftigede sig med medicinen og skal have været en anset og betroet læge.

Etzlaubs navn findes ikke på noget kartografisk materiale! Hvorledes kan man da vide, om han overhovedet tegnede kort? Herom skriver rektor ved St. Lorenz's latinskole i Nürnberg *Joh. Cochlaeus* i sin tyskelandsbeskrivelse fra 1512: »Wer sollte schliesslich nicht das Talent des Erhard Etzlaub loben, dessen Uhren man sogar in Rom verlangt? Er ist zweifellos ein regsamer Meister, mit den Grundlagen der Geographie und Astronomie hervorragend vertraut, der eine sehr schöne *Karte Deutschlands* und zwar in deutscher Sprache anfertigte, auf der man die Entfernungen der Städte und die Flussläufe wahrlich noch genauer ablesen kann als selbst auf den Karten des Ptolemaeus.« (3). Det synes måske mærkeligt, at de kort, der tillægges Etzlaub, ikke bærer hans navn, men det er tidstypisk, at kun trykkerens navn figurerer. På det her omtalte kort mangler dog både angivelse af tegner og trykker. Men på en noget yngre og noget revideret udgave står: »Getruckt von Georg glockendon zu Nurnbergk 1501«. *Georg Glockendon* var en agtet træskærer og illuminist; i kunsthistoriske kredse kendes hans »Perspectiva« 1509. Samtidigt materiale, som bekræfter, at Glockendon anvendte forlæg udarbejdet af Etzlaub, er *Neudörffers* »Nachrichten« (4), hvori bl. a. oplyses:

»Etzlaub machet die Gelegenheit um Nürnberg auf viele Meilen in eine Landtafel, die drucket Georg Glockendon«.

### Kortbeskrivelse

Ved kortets øverste rand oven over titlen: »Das ist der Rom-Weg...«, der strækker sig som et bånd tværs over kortet, er benævnelsen »Mittag« anbragt; under det egentlige kort nærmest som et appendix læses »Mitternacht«; i venstre (østlige) kortramme — hvori breddegraderne er noteret — bemærkes ordet »Aufgang« og i den højre »undergang«. Kortet er orienteret mod syd, hvilket er typisk for de af Etzlaub udarbejdede kort. De afviger derved fra kortene i Ptolemæusudgaverne og kort af Cusanus-typen (5). Denne afvigelse fra den bestående norm kan søges i den kendsgerning, at »solkompasmageren« Etzlaub i kortets legende anbefaler brugen af »solkompass«. Sydorienteringen var foretaget af praktiske — måske også af forretningsmæssige — grunde. »Solkompasset« skulle jo rettes mod syd af hensyn til de af solstrålerne kastede skygger. Etzlaub ville vænne benytteren til at anvende ur og kort i forening. Venstre ramme bærer en ligeligt inddelt breddegradskala fra  $41^{\circ}$ — $58^{\circ}$  n. br. spændende over et område fra Napoli i syd til Jylland (n.f. Viborg) i nord. Målestokken i nederste kortramme kan også opfattes som længdegradskala; den er hovedinddelt i størrelser på ti mil afmærket som streger; underinddelingen af timilsafsnittet er foretaget ved hjælp af 9 prikker, således at afstanden mellem to prikker udgør én mil. De ialt to hundrede mil omfatter et rum, der omtrent er beliggende mellem Danzigs- og Paris' meridianer. Kortet er uden gradnet. I højre kortramme findes oplysninger om dagens længde på forskellige breddekredse angivet med et interval på 15' inden for daglængden  $15\frac{1}{4}$ —18 timer. Den rejsende købmand og pilgrim blev herigenem gjort opmærksom på et forhold, der havde den største betydning for ham, nemlig at dagen kunne være op til 3 timer længere i Danmark end på samme tid i Roma. Dagens timetal har Etzlaub beregnet på årets længste dag. Oven over nederste kortramme iagttages en 3 cm høj frise, som i den midterste del indeholder en tegning af et »solkompass«, som fremtræder med østlig misvisning.

Allerede på kort udarbejdet i midten af det 15. århundrede i Nürnberg kan man observere solkompastegninger med misvisning. På begge sider af »solkompasset« står en legende, på venstre:

»Wer wissen wyl wye fer von eyner Stat zu der andern ist do zwischen keyn / punct ist. Der messe mit eynem Zirckel von dem punct der

stat zu dem punct der / andern Stat und setz Zirkel hie vnten auf die punct der yetlicher tut eyn gemeyn / deutzsche meyl und eyn strich zehen meyl So aber dye meyl in landen mit gleych / Seyn nynt man gewonlich solcher meyl hye vertzeyhent Sex fur funf in landen / Swoben hessen westfaln Saxen marck pomern behem Und in Sweytz zwo fur eyne«

på højre:

»Nach dem Compast zu wandern geschigt also den prief [kortet] legt man nyder vnd setzt / den compast mit der seyten an eyn leysten oder gleich auf dissen kompast und / ruckt den prief pys die zungle gericht seyn So ligt der prief recht den last / man ligen vnuerruckt vnd Setzt dar nach den Compast mit der seiten auf dye / punt zweyer fürgenumen Stet vnd merkt wye dye zung stee auf den acht teyl / Also stet sye auch wenn man zwischen den selben zweyen Steten wandert«

#### Danmark og kildemateriale

Kystkonfigurationen viser, at det kartografiske grundmateriale er hentet fra kort i Ptolemæusudgaverne fra slutningen af det 15. århundrede. Kortet har således ikke de samtidige portolaners gode afbildning af Middelhavsområdet, selv om kyststrækningen fra Napoli til Barcelona er nogenlunde tilforladelig.

Hvad Danmark angår, så minder både aftegning og stednavne om *Nicolaus Germanus'* Nordenskort ca. 1467 (6), der kildehistorisk kan føres tilbage til danskeren *Clavus*. Stednavne i Jylland (fra nord): Wyborg (Viborg); Arus (Århus); Hert (i *Clavus'* Nancytekst (7) står angivet Salinghesusel, som på mange senere kort fejlagtigt afsættes som to byer: Salinge og hert); borgm (Børglum); Ryp (Ribe); Kandingen (Kolding); Oberto (Åbenrå); Flensborg; Schleswig.

Stednavne på øer i Kattegat og Østersøen: Als; Femern og Femarn insel (Fyn er tilsyneladende slet ikke aftegnet, men det er også kun tilsyneladende, for der er sket det, at ét af de to Femern-navne fra *Germanus'* Nordenskort er prentet på den økonfiguration, der rettelig burde benævnes Fyn; derimod har *Etzlaub* udeladt én af *Germanus'* to aftegnede Femernøer); Seeland insel (uden bynavne, København er anbragt i Skåne); Anaor (sikkert skrivefejl for Anaol, der på visse Ptolemæusudgavers Nordenskort står for Anholt); Anagor (sikkert skrivefejl for i(nsula) dragor, der på visse Ptolemæusudgavers Nordenskort står anført som i dnagor); Neub (Møen. I *Clavus'* Wienertekst Monh, i visse Ptolemæusudgaver forvansket til menb

og her hos Etzlaub til Neub); Bornholm; Falster (her kun afsat én gang — i visse Ptolemæusudgaver to gange); Laland (Lolland. Her kun aftegnet én gang — i nogle Ptolemæusudgaver op til 4 gange); Syeholm (mange Ptolemæuskort har på samme sted øer med navne som Sieholm og Syholm, efter beliggenheden skulle det være Salt-holm eller Hven, men man har ikke kendskab til, at disse har haft et sådant navn. Muligvis er der tale om gården Søholm på Stevns. På mange gamle kort er halvøen Stevns afbildet som en ø).

I Skåne (Schon) ses følgende navne: Falsterde (Falsterbo); Lunda og endelig Kopenhagen, som er anbragt på den forkerte side af Øresund.

Mens der i Danmark kun findes de oprindelige navne, er der i den øvrige del af Europa af en senere hånd med rød farve indføjet nogle nye, bl. a.: Pommern.

#### Bjergsignaturen

giver gennem kraftig skravering en plastisk virkning af de fremtrædende terrænformationer. Det bjergomkransede Bøhmen — næsten i kortets midte — er iøjnefaldende, ikke mindst på de kolorerede eksemplarer, hvorpå Bøhmens omsluttende bjerge — for øvrigt også nogle af de mellemtyrke — er markeret med en kraftig grøn farve, åbenbart for at anskueliggøre de skovbevoksede højder. Ellers er bjergkoloritten en »stenfarve«-beige. Den pommerske Landryg og Den østpreussiske Landryg er fremhævet lige så meget som Thüringer Wald. Vest for Wien ses bjergkomplekset Karpaterne. Syd for Drau danner Karavankerne og den østlige del af Alperne en formation af større udstrækning. I kortets vestlige del ses bl.a. bjerglandet omkring Weser, Harzen og vest derfor De rhinske Skiferbjerge (strækkende sig mod vest til Rhinen overfor Coln), Thüringer Wald, Schwarzwald, Eifel (mellem Ach og Trier), Ardennerne, Vogeserne, Jura og Centralmassivet i Frankrig. I Alperne, Europas store vest-østgående barriere, er pasovergangene Brenner og Splügen tydeligt og fortræffeligt anskueliggjort, det samme gælder vejstrækningen Wien—Willach—Padova. Også Appenninernes farbare overgange er fremhævet omend ikke så tydeligt som Alpernes.

#### Flodsystemet

er i forhold til samtidige kort udmærket, selv om der er visse for- tegninger; således udmunder f. eks. Havel og Spree i Østersøen som to selvstændige floder. Et lignende forhold kan iagttages på Ptole-

mæus-kortene fra slutningen af det 15. århundrede. Derimod er Oder og Wisla — sidstnævnte med det karakteristiske knæ ved Torn — let genkendelige, det gælder også Elben med de to kildefloder i Bøhmen. Af Wesersystemets floder er der kun tegnet den fra Thüringer Wald udspringende Werra. Ems udspringer omkring Paderborn. Rhinen med bifloderne Mainz, Maas, Mosel er god, hvorimod Donau er mindre detaljeret, dog er Inn (med tilløb fra Salzburg, Traun og Enns) indtegnet, og i det sydøstlige hjørne ses Mur, Drava og Sava.

Afbildningen af Pariser-bækkenets flodsystem falder godt i tråd med de faktiske forhold, det samme gælder Saône og Rhône med bifloderne Isère og Durance. Comosøen afvandes af Adda, der løber ud i Po. Denne udmunder gennem et trearmet delta i Adriaterhavet. På Den appenninske Halvø ses bl. a. floderne Adige, Arno og Tevere.

### Veje

Det exceptionelle ved kortet er så afgjort de indtegnede veje. Alene det, at disse er anført, er bemærkelsesværdigt, men det virkelig geniale er dog den måde, hvorpå vejproblemet kartografisk er løst. Vejkort kendes fra oldtiden, men kendes kun i én kopi fra det 12. århundrede, det såkaldte Peutingerkort opkaldt efter den tyske filolog *Konrad Peutinger* (1465—1547), i hvis eje kortet har været. I perioden fra ca. 4. århundrede e. Kr. til ca. 1492 haves intet kendskab til nykonstruerede vejkort over store områder. På Etzlaubs kort, som dækker det meste af Europa, er landevejene afsat som en kæde af prikker, hvis antal er proportionalt med afstanden, d. v. s. at både rute og distance gengives ved samme signatur. Enheden er angivet som en almindelig tysk mil = 10.000 skridt. Men en mil er et vidt begreb! I ældre tid blev den hyppigt defineret som længden af  $\frac{1}{15}$  grad af Jordens omkreds. Da man efterhånden blev klar over Jordens ellipsoidiske form, betegnede man en geografisk mil som en  $\frac{1}{15}$  af en ækvatorgrad. Denne betegnelse benyttedes fra midten af det 18. århundrede, da de resultater, som de franske gradmålings-ekspeditioner (1735—41) opnåede i Peru og Lappland, bekræftede *Newtons* teoretisk-fysiske teori om Jordens fladtrykthed. Ved forordning af 16. maj 1816 fastsatte De preussiske Stater én preussisk mil som værende 2000 roder eller 24.000 rhinlandske fod, hvilket svarer til 7,53248 km. For øvrigt en hyppig anvendt enhed på officielle kort. I årene 1837—41 foretog *Bessel* en bearbejdelse af 10 forskellige gradmålinger. Ved forordning af 17. august 1868 bestemmer det nordtyske forbund, at én tysk mil er en afstand på 7.500 m

(denne forordning ophævedes dog allerede 7. december 1873). Selv om der altså gennem tiderne har været en fremherskende tendens til at standardisere den tyske mil, så var der ikke destomindre 40 forskellige tyske milenheder så sent som i året 1869 varierende mellem 7,363 og 9,870 km (8). Antallet af prikker på Etzlaubs kort fra Ribe over Lübeck, Brunswick, Erfurt, Nürnberg, Augsburg, Brenner, Verona, Bologna, Florence, Siena til Roma skulle svare til 248 almindelige tyske mil. En enhed, der, som det fremgår af ovenstående, er et ret svævende begreb. Det må vel derfor siges at være frimodigt gjort af *H. Krüger* (9) at sætte Etzlaubs tyske mil = 7,5 km og derefter beregne afstanden mellem Ribe og Roma således:  $248 \times 7,5 = 1860$  km. Sidstnævnte tal sammenligner han med 1908 km, som er afstanden mellem de førnævnte byer på et moderne kort og får derved en fejlprocent på kun 2,5. *N. E. Nørlund* har fundet frem til en værdi på 9 km (10) for den af Etzlaub benyttede tyske mil ved at beregne afstanden mellem danske byer, herved bliver afstanden mellem Ribe og Roma 2232 km, hvilket giver fejlprocenten: 11,2.

### Byer

Hovedstædernes signatur er en tårnprydet bygningsvignet, som følgende byer er udsmykket med: København (anbragt i Skåne), Edinburgh, Danzig, Krakau, Prag, Budapest (Ofen), Venezia, Genua, Roma, Napoli, Narbonne og Paris. I de tyske områder er hovedsteder ikke fremhævet, hverken med særskilt signatur eller speciel typografi. Der er dog en undtagelse — nemlig Nürnberg. Denne by, hvori kortet blev udgivet, og dets tegner levede, står angivet med en særdeles tydelig skrift. De mange tegninger af enkeltbygninger refererer ikke til større byer, men derimod til betydningsfulde valfartskirker, hvori pilgrimme kunne dvæle i bøn efter de fysiske strabadser på landevejen. Den almindelige bysignatur er en cirkel og ikke den pittoreske byillustration, som ellers er tidens typiske.

### Kolorering

Blandt de eksisterende eksemplarer findes såvel kolorerede som ukolorerede, men at det oprindeligt var meningen, at alle salgseksemplarer skulle foreligge farvelagte synes at fremgå af »brugsanvisningen« (11), som sikkert fulgte med ved kortkøbet. I denne står det forklaret at: »Weiss ist dewtsche land in der miten«, og at der omkring dette er grupperet syv »kunigreich« og »sprach« tilkendegivet ved farvelægning:

	Angivet farve:	Farve på eksemplar i Det kgl. Bibliotek:
»dewtsche land«	hvid	hvid (papirets farve)
»mere«	blå	beige (mørk)
»insseln«	blyrød	blyrød
»Welcheland«	grøn	grøn
»Franckreich«	rød	beige (lys)
»Niderlandt«	lysegul	lysegul
»Schotland«	grøn	grøn
»Polnerland«	brun	ukoloreret
»Behameland« (Bøhmen)	gul, med omkransen- de grønne skove	gul, med omkransende grønne skove
»Ungelant« (Ungarn)	græsgrøn	olivengrøn
»Wintische land«	gul	lysegul
»Denmarck«	»zweyen czuiffeln fater steinfarb«	Kun nordlige del af Jyl- land samt Skåne er far- velagt med »steinfarb«, hvorimod den sydlige del af Jylland står i papirets farve. De danske Øer er blyrøde, således som øfarven står angivet i teksten.

#### Udgaven fra 1501

»Das sein dy lantstrassen durch das Romisch reych von einem Kunigreych zw dem andern dy an Tewtsche land stossen von meilen zu meilen mit puncten verzeichnet«. «Getruckt von Georg glogkendon zu Nurnbergk 1501.» er titlen på den tidligere nævnte yngre udgave (s. 29), af hvilken der eksisterer to eksemplarer (12), begge kolorerede træsnit (39,7 × 54,5 cm), målestok: ca. 1:4.100.000. Det afbildede område ligger mellem 58°–40° n. br., d. v. s. at arealmæssigt er det mere omfattende end »Das ist der Rom-Weg . . .«, der kun medtager regionen mellem 58° og 41° n.br.

At den daterede udgave »1501« er yngre end den udaterede »Das ist der Rom-Weg . . .« fremgår bl. a. af de foretagne rettelser: Havel løber ikke ud i Østersøen; Göttingen ligger ikke nordligere end Einbeck; København er anbragt på rette side af Øresund. Helhedsindtrykket er, at man her står overfor en mere poleret udgave.



Landevejens udgangspunkt i Danmark er nu ikke mere Ribe, men Viborg. Det er dog ikke den eneste ændring i vejnettets forløb og slet ikke den væsentligste. Thi det ældre kort ledte den rejsende direkte mod Roma fra en række betydelige byer i Tysklands nabolande. På udgaven fra 1501 er focus derimod rettet mod Etzlaubs fødeby, Nürnberg; alle veje er forbundet med dette vigtige handelscentrum. At den nye udgave også mangler valfartskirkerne har yderligere bevirket, at kortet har skiftet karakter. Hvorfor mon disse ændringer? Lad os først se på det ældste kort! Som det fremgår af titlen, er formålet med det at give en oversigt over de landeveje, der fører til Roma. Det er nærliggende at formode, at der ligger en ganske bestemt begivenhed til grund for udsendelsen af dette kort med de tydeligt anviste pilgrimsruter. Og mon ikke grunden var den, at året 1500 var et jubelår, altså et år, hvori den romerske kirke gav fuld aflad til alle romerfarere. Der må givetvis i årene op til 1500 og i selve jubelåret have været et betydeligt marked for et pilgrimskort med angivelse af retning, afstand og valfartskirker. »Das ist der Rom-Weg . . .«, den udaterede korttype, som nu er indlemmet i Det kgl. Biblioteks kortsamling, må derfor formodes at være blevet udarbejdet i det sidste decennium før 1500. Det er sikkert, at det potentielle behov for dette kort i tiden lige efter jubelåret var ringe. Af afsætningsmæssige grunde ændredes kortet da således, at det kunne tilfredsstille det behov, som rejsende købmænd havde. Den milforsynede punkterede vejsignatur havde stadig interesse, men rejsemålene og dermed rejseruterne var andre; i pagt med disse nye krav indtegnedes de fornødne veje. Både pilgrimskortet og det almindelige landvejskort var praktiske brugsgenstande, det er derfor heller ikke mærkeligt, at så få har overlevet det for et kort så strabadserende landvejsliv. Ja, de eksemplarer, vi i dag har kendskab til, har formodentlig aldrig tjent praktiske formål, men er på et tidligt tidspunkt i deres liv indklæbet i atlas, således som det bl. a. er tilfældet med det kort, som fandtes i Haderslev Katedralskoles Ptolemæusudgave.

#### **Mercatorprojektionens foregangsmand**

A. *Wolfenbauer* (13) gjorde i 1905 opmærksom på, at der i Germanischer Nationalmuseum, Nürnberg, fandtes et solkompass, og at der på låget til dette instruments æskelignende futteral var indskåret et landkort, dateret 1511 med målene  $78,5 \times 102$  mm i målestoksforholdet ca. 1:100 mill. Et lignende eksemplar har prof. dr. *Jos. Decker* fundet frem til, og han påviste, at bogen var udført af



Fig. 1. Etzlaubs kort 1511, indskåret på låget til et „Compass-futtermal“. Kortet er forsynet med voksende bredder. D. v. s. at næsten 60 år før Mercator udsendte sit berømte søkort havde Etzlaub kendskab til voksende bredder.

Fig. 1. Etzlaub's map 1511, carved in the lid of a "compass-case". The map has growing latitudes which implies that Etzlaub knew about these almost 60 years before Mercator published his famous sea-map.

Etzlaub (14). Ligesom Etzlaubs øvrige kort er de orienteret mod syd. Det afbildede område strækker sig fra ækvator til omkring den nordlige polarkreds og omfatter den nordlige del af Afrika samt Europa, fig. 1. Disse kort er af stor kartografihistorisk interesse, thi de er forsynet med voksende bredder — angivet med et interval på 5°. D. v. s. at næsten 60 år før Mercator i 1569 udsendte sit berømte søkort: »Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accomodata«, havde Etzlaub kendskab til begrebet voksende bredder. I begejstring over Mercators kort, hans eminente kartografiske dygtighed og over den betydning hans kort havde indøvet på kortfremstillingen, havde man i århundreder regnet ham for opfinderen af den voksende breddeangivelse — ja, selv i vore dage støder man i videnskabelige kredse på en sådan anskuelse. Men det er et faktum, at denne projektionsmetode var kendt og anvendt af Etzlaub, hvilket imidlertid ikke er ensbetydende med, at Mercator bør frakendes al ære for den projektion, som bærer hans navn! Thi det var jo trods alt Mercator, der indså denne projektions anvendelighed ved konstruktion af søkort. Endelig er det første søkort konstrueret med voksende bredder, vi har kendskab til, udført af ham. Og takket være hans energiske indsats og store anseelse fik projektionen en

kolossal udbredelse og betydning. En betydning, som vi må erkende den dag i dag ikke blot i fremstillingen af maritime kort, men også i den almindelige globale opfattelse.

#### Etzlaubs kartografiske værker

Foruden de ovennævnte landkort med voksende bredder har man begrundet formodning — ikke mindst efter *A. Wolkenhauers* udforskning — om at følgende kort er udarbejdet af E. Etzlaub:

I. Nürnbergs omegn. Træsnit,  $27 \times 39$  cm. Indenfor den rektangulære ramme gengives Nürnbergs omegn i et cirkelformet udsnit, i hvis centrum Nürnberg er placeret. Målestoksforhold ca. 1:1 mill. Orienteret mod syd. Dateret 1492, trykkerens navn, *Jörg. Glogkendon*, er angivet. Det kendes kun i ét eksemplar, som opbevares i *Bayerische Staatsbibliothek, München*.

Kortet er såvel det ældste over Nürnbergs omegn som det ældste tyske specialkort.

II. »Wiltcarte No. 2 v. J. 1516, transumpta im Jenner 1519 oder Abriss über das Ampt Lauff, Altdorf, Reicheneck und Haimburg die Wildtbahn betreffend No. 2 vom J. 1516« (No. 54, s. 46 i Katalog der histor.-geogr. Ausstellung zu Nürnberg 1907)  $84 \times 94$  cm, akvareltægning på pergament. Nærmest et landskabsbillede i skråt fugleperspektiv.

III. »Das ist der Rom-Weg von meylen zu meylen mit puncten verzeychnet von eyner stat zu der andern durch deutzsche lantt«. Træsnit  $28,5 \times 40,5$  cm. Ca. 1:5.300.000. Usigneret og udateret (1492—1500). Der kendes 13 eksemplarer (15), deraf ét i Det kgl. Biblioteks kortsamling.

IV. »Das sein dye lantstrassen durch das Romisch reych von einem Kunigreych zw dem andern dy an Tewtsche land stossen von meilen zu meilen mit puncten verzeichnet«. »Getruckt von *Georg glogkendon* zu Nurnbergk 1501«. Koloreret træsnit,  $39,7 \times 54,5$  cm, kendes i 2 eksemplarer (16).

V. Samme korttype som IV, men med anden legende og signatur: »*Albrecht Glockendon* Illuminist 1533. Et enkelt eksemplar som befinder sig i *Germanische Museum, Nürnberg*. Kopi af 1501 udgaven.

VI. »Das heilig Römisch reich mit allen lantstrassen vnd wie das an vier mör vnd neun Känigreich stossen ist«. Usigneret og udateret.  $44,5 \times 59,8$ . Ca. 1:4.100.000. Ét eksemplar i *Liechtensteinschen Bibliothek, Wien*.

### Etzlaubs kartografiske betydning

Så godt som alle samtidige tyske kartografer benytter Etzlaubs Tysklandskort og ikke Cusanus' som kilde. Ganske vist støtter *Waldseemüller* sig i sine Strassburger Ptolemæusudgaver (1513 og 1520) til Cusanus med hensyn til den østlige del af kortet (Polen, Ungarn m. m.), men den egentlige del af Tyskland henter han fra Etzlaubs værk. *Sebastian Münster* kopierer Waldseemüller, og da Münsters værker mangfoldiggøres i store oplag og spredes over hele Europa får Etzlaubs korttype stor udbredelse. At Etzlaubs skitseprægede kort foretrækkes er måske ikke umiddelbart indlysende, men hans kort udviser trods alt større overensstemmelse med de faktiske forhold end Cusanus'. For Danmarkskortets udvikling har Etzlaubs kort ringe betydning. Hans ret overfladiske behandling af dette for ham perifere område viste hverken indlandstopografiske- eller kystkonfigurative fremskridt. Alligevel må kortet – også set med danske øjne – karakteriseres som et betydningsfuldt værk, idet det står som det første kort over Danmark med angivelse af veje og distancer, og det ydermere fra en tid, hvorfra vi ikke har nogen anelse om noget tilsvarende udarbejdet i Danmark.

### NOTER

1. Nedennævnte størrelse er dels angivet uden, dels med ramme; da kortets omkredsede linier ikke overalt har samme afstand er mindste og største afstand anført. Indre: 283 (282) × 357 (359) mm; ydre 292 (292) × 401 (404) mm.
2. *A. Breusing: Leitfaden durch das Wiegenalter der Kartographie bis zum Jahre 1600.* Frankfurt 1883, p. 8.
3. *Cochlaeus'* Tysklandsbeskrivelse, 1512, er en del af »*Cosmographia Pomponii Mele, authoris nitidissimi, tribus libris digesta, parvo quodam Compendio Joannis Coclei Norici adaucta, quo geographie principia generaliter comprehenduntur. Brevis quoque Germanie descriptio*«. Sidstnævnte del er kommenteret og oversat af *Karl Langosch: Johannes Cochlaeus. Brevis Germanie descriptio* (1512). Darmstadt 1960. Ovenstående omtale af Etzlaub er hentet fra dette værk, p. 91.
4. Findes gengivet i »*Des Joh. Neudörfer, Schreib- und Rechenmeisters zu Nürnberg, Nachrichten von Künstlern und Werkleuten daselbst vom Jahre 1547 etc.*« Udgivet af *G. W. K. Lochner* i *Quellenschriften für Kunstgeschichte* . . . Wien, 1875.
5. Denne type er opkaldt efter tyskeren *Nicolaus Cusanus*, der omkring 1458 udarbejdede et Tysklandskort, som imidlertid er gået tabt, det kendes kun gennem forskellige kopier – eller måske snarere bearbejdelser, bl. a. *Nicolaus Germanus'*. Sidstnævnte arbejdede i Firenze, her døde han inden værket var fuldført; kobberpladen fuldførtes i

Eichstätt, hvorfra kortet blev udgivet i 1491. Det er kendt som det første »moderne« Tysklandskort. Trods store fremskridt spores dog tydelig påvirkning fra Ptolemæusudgavernes kort – for Jyllands vedkommende også fra *Claudius Clavus'* arbejde (se side 31). Afbildningen af Danmark bygger dog tillige på en anden kilde, thi det er første gang Vendsyssel ses gengivet som en ø, og der er anført navne, som Clavus ikke kendte.

6. Nordenskortet af *Nicolaus Germanus*, ca. 1467, er tegnet på grundlag af *Claudius Clavus'* yngre kort. Med yngre forstås det arbejde, som kendes gennem den af Bjørnbo i Wien fundne afskrift. Udførligt behandlet i A. A. *Bjørnbo* og *Carl S. Petersen*: *Fyenboen Claudius Claus-søn Swart (Claudius Clavus)*. Nordens ældste Kartograf. Kbhvn. 1904. Se også note 7.
7. Nancyteksten: håndskrift i Nancy fra 1427 udført af *Guillaume Fil-lastre*, som bl. a. indeholder en afskrift og en kortkopi af Clavus' ældste arbejde. Se også note 6.
8. *G. Berndt*: *Grundlagen und Geräte technischer Längenmessungen*. Berlin 1929, p. 8.
9. *Herbert Krüger*: *Erhard Etzlaub's Romweg Map and Its Dating in the Holy Year of 1500*, i *Imago Mundi VIII*, p. 23.
10. *N. E. Nørlund*: *Danmarks Kortlægning*. Geodætisk instituts publikationer IV. Kbhvn. 1943, p. 17.
11. En sådan brugsanvisning er fundet i et værk, som befinder sig i *Mün-chener Staatsbibliothek*, den er indsat efter Etzlaubs kort over »Nürn-bergs Omegn«. Sedlen er ca. 14 × 16 cm og indeholder en forklar-ende tekst fordelt på 32 linier. Se *A. Ruland*: »Das Exemplar von Hartmanni Schedelii Chronicon lat. Norimbergae, 1493.« i *Zeitschr. Serapeum*, 15. Jahrg., Leipzig 1854, s. 146 ff.
12. Et eksemplar opbevaredes tidligere i *Hauslab-Liechtensteinschen Bi-bliothek*, Wien, nu i New York; det andet opbevares i *Ratsarchiv Löbau*, det blev fundet i 1908 af Dr. *Viktor Hantzsch* i en Ptolemæus-udgave, 1486, som befandt sig i Löbaus Stadtbibliothek.
13. *A. Wolkenhauer*: *Kartographie und Nautik*, p. 258, i *Mitt. d. Geogr. Ges. München*, bd. 1, hefte 2, 1905. Sonderdruck.
14. *J. Drecker*: *Ein Instrument, eine Karte und eine Schrift des Nürnber-ger Kartographen und Kompastmachers Erhard Etzlaub*, i: *Ann. d. Hydr. u. marit. Meteorol.*, Juniheft 1917.
15. *Rapport de la Commission pour la Bibliographie des Cartes Ancien-nes*. Fascicule. II. 1952. Tyskland: *Dresden, Staatsbibliothek*; *Göttin-gen Akademische Kartsammlung*, p. II, 9; *Nürnberg Germ. Nat. Mu-seum*: Germ. 2410; *München Staatsbibliothek*. Cim 187 f° 331 a. Frank-rieg (2 stk.); *Bibliothèque Nationale*, Paris, Res Ge 7686, Res Ge 7686 bis; England: *British Museum, London*, Maps C2a 7; Østrig: Wien BN Inv 1014, Coll. Woldan; *Linz, Studienbibliothek*, nr. IV, 60034; U. S. A.: *Jenkintown, Lib. Congress Coll. Rosenwald*; New York (ex Lichtenstein Coll.); *Berkeley Cal.* Af disse eksemplarer oplyser *H. Krüger* i *Imago Mundi*, bd. 8, s. 24, at originalen i *Dresden, Staats-bibliothek*, ødelagdes under bombardement i 1945. Men efter frem-komsten af kortet, som nu befinder sig i *Det kgl. Biblioteks kortsam-ling*, er antallet af kendte udgaver af omtalte kort stadig 13.

16. Indtil 1908 fandtes kun ét eksemplar (*Hauslab-Liechtensteinschen Bibliothek, Wien*), men i nævnte år opdagedes et andet i en Ptolemæusudg., 1486, der opbevarede i *Stadtbibliothek, Löbau*. Dette blev indlemmet i Ratsarchiv.

## SUMMARY

During the collation of the incunabula in the library of *Haderslev Cathedral School* it was found that, in the copy of Johann Reger's Ptolemæus edition, Ulm 1486, belonging to this school a map by *Erhard Etzlaub* had been pasted in, »Das ist der Rom-Weg von meyllen zu meyllen mit puncten verzeychnet von eyner stat zu der andern durch deutsche lantt.« This map – a very well-preserved coloured copy – has now been incorporated in the map collection of the *Royal Library, Copenhagen*. Size: inner: 283 (282) × 357 (359) mm; outer 292 (292) × 401 (404) mm.

Besides the cardinal points Mittag, Aufgang and Undergang (inserted on top and in the left-hand and right-hand borders respectively) we also find the sign Mitternacht suspended under the bottom border. The left-hand, eastern border has the figures of degrees of the geographical latitudes, from 41° to 58° northern latitude. In the western border the deviation angles are given, subdivided 15' by 15' in the numerical series 15¼, 15½ to 18. The map is without astronomical explanation in the lateral borders. The drawing of the compass is like the London sheet.

The colouring of the sheet:

German: white; mountain ranges: stone-colour (a few central German mountains = green); islands: red oxide of lead; Italy: green; Netherlands: yellow; Scotland: green; Bohemia: yellow, surrounded by a green forest; Hungary: grass green; Yugoslavia: yellow; seas: dark beige; France: light beige; Denmark: the Danish islands: red oxide of lead – southern part of Jutland: white, whereas the northern part of Jutland has been painted with the colour of the sea (dark beige); Poland: white. As will be seen, the colouring has mainly been done according to the directions given in the »Register to Rom-weg Map« by E. Etzlaub.

The exceptional feature of »Das ist der Rom-Weg...« is the indication of roads. These have been marked by chains of dots, so that route as well as distance are represented by the same sign. As is evident from the title, the purpose of the map is to give a survey of the highways leading to Rome. It is a conclusion which suggests itself that the reason for the publication of the pilgrim map was the fact that 1500 was a year of jubilee. It is certain that there was a considerable demand for Etzlaub's map in the years just before 1500 and in the year 1500. It gave the travellers much useful information, e. g. distances between towns, the length of the day at certain latitudes, places of pilgrimage, pass crossings, and further instructions how to use a »compass« (a sun-dial combined with a compass needle). Such instruments were made by Etzlaub, the author of the map, and were much favoured by the contemporaries of Etzlaub, especially instruments emanating from his workshop.

**LITTERATUR**

- Wolkenhauer, W.* (1904): Leitfaden zur Geschichte der Kartographie. Breslau 1895. Neudruck und Ergänzungen dazu in den »Deutschen Geographischen Blättern«, Bd. XXVII.
- Zimmerer, Heinr.* (1896): Hans Sachs und sein Gedicht von den hundert Flüssen des deutschen Landes mit einer zeitgenössischen Landkarte. München.
- Wolkenhauer, August* (1903): Über die ältesten Reisekarten von Deutschland aus dem Ende des 15. und dem Anfange des 16. Jahrhunderts. Deutsche Geographische Blätter, Bd. XXVI, Heft 3/4, S. 120–138. Bremen.
- Wolkenhauer, August* (1905): Beiträge zur Geschichte der Kartographie und Nautik des 15. bis 17. Jahrhunderts. I: Mitt. d. Geogr. Ges. München, Bd. 1, Heft 2.
- Wolkenhauer, August* (1905): Die älteste Karte von Deutschland. Beilage zur »Allgemeinen Zeitung«. München Nr. 222; 223.
- Wolkenhauer, August* (1905): Über die Nürnberger »Sonnenuhrkompassmacher«. Unterhaltungsblatt d. Fränk. Kurier, Nürnberg. Nr. 83; 85.
- Wolkenhauer, August* (1907): Der Nürnberger Kartograph Erhard Etzlaub. Vortrag auf dem XVI. D. Geographentag in Nürnberg 1907. »D. Geogr. Blätter«, Bd. XXX, Heft. 2/3, Bremen.
- Ruge, Walter* (1913): Älteres kartographisches Material in den deutschen Bibliotheken. 4 Berichte 1904 bis 1913. I: »Nachr. d. K. Ges. d. Wissensch., Göttingen« (Philos.-Hist. Kl.).
- Hantzsch, Viktor* (1908): Anzeige der unter 9 verzeichneten Arbeit in Petermanns Mitt.
- Drecker, Jos.* (1917): Ein Instrument, eine Karte und eine Schrift des Nürnberger Kartographen und Kompassmachers Erhard Etzlaub. I: »Ann. d. Hydrogr. u. Marit. Meteorologie«, Juni, S. 217–224.
- Hammer, E.* (1917): Die Mercator-Projektion und Erhard Etzlaub. I: Petermanns Mitt., Oktober.
- Wolkenhauer, W.* (1919): Erhard Etzlaubs Reisekarte durch Deutschland 1501. Berlin.
- Krüger, H.* (1942): Die Romweg Karte Erhard Etzlaub in ihren verschiedenen Ausgaben seit 1492: I: Peterm. Mitt. Bd. 88, S. 285–296.
- Krüger, H.* (1942): Ein Jubiläum Nürnberger Kartographie 450 Jahre seit E. Etzlaub Kart. 1492: I: Mitt. Ver. für Geschichte Stadt Warnber.
- Nørlund, N. E.* (1944): De gamle danske længdeenheder. Geodætisk instituts skrifter, 3. række, bind III, Kbhvn.
-